

वैश्विक मूळ उत्पन्नाची संकल्पना आणि भारत

डॉ. दत्ता उत्तमराव कुंटेवाड

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

द. ग. तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, तळा, रायगड

प्रस्तावना

जगात सर्वांना समान उत्पन्न प्राप्त व्हावे, दारिद्र्य निर्मूलन व्हावे, प्रत्येकाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण व्हाव्यात आणि राहणीमानाचा दर्जा उंचाविण्यासाठी सरकारमार्फत एक अशी योजना लागू करण्याच्या विचारात देश आहे कि लोकांना रोख्यांच्या स्वरूपात विशिष्ट रक्कम दरमहा देऊ करायची. या योजनेला वैश्विक मूळ उत्पन्ना ची (UBI) संकल्पना असे म्हणतात. वैश्विक मूळ उत्पन्नाचे अनेक प्रयोग भारतासह अनेक देशात केले गेले आणि काही करण्यात येणार आहेत. प्रत्येक योजनेचे काही फायदे आणि तोटे नोंदवले जातात वैश्विक मूळ उत्पन्नाचा अवलंब केल्यास कोणत्या समस्या निर्माण होऊ शकतात याचा अभ्यास करणे अतिशय आवश्यक आहे.

वैश्विक मूळ उत्पन्न ही संकल्पना दारिद्र्य रेषेखालील सर्व लोकांना सामाजिक संरक्षणाचा एक भाग म्हणून दारिद्र्यतुन बाहेर काढून समान उत्पन्न प्राप्त करण्याशी संबंधित आहे. वैश्विक मूळ उत्पन्नाचे मुख्य उद्दिष्ट्ये दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना दारिद्र्यातून बाहेर काढणे, स्वयंचलित प्रणालीमुळे नोकऱ्यांची संख्या कमी होत असल्यामुळे नागरिकांना आर्थिक संरक्षण देणे आणि नागरिकांची खर्च करण्याची क्षमता वाढून अर्थव्यवस्था प्रबळ करणे हे आहेत. अनेक देशात वैश्विक मूळ उत्पन्नाचे अनेक प्रयोग केले गेले, काहींमध्ये अजूनही प्रयोग चालू आहेत तर काही देशांनी त्याला संपूर्णपणे नकार दर्शवला आहे. भारताच्या बाबतीत बोलायचे झाल्यास वैश्विक मूळ उत्पन्न अनेक बाजूनी फायदेशीर असले तरी त्याचे गंभीर तोटे देखील आहेत.

व्याख्या:

“अनुकालीन रोख्यांची देयके बिनशर्तपणे सर्वांना बिगर साधन चाचणीचे आणि बिगर कामाच्या आवश्यकतेचे वयक्तिक आधारावर प्रदान केली जातात त्यास वैश्विक मूळ उत्पन्न असे म्हणतात.”

अर्थात देशाच्या प्रत्येक नागरिकाला नियमित पैसे मिळतील याची हमी देणारी योजना म्हणजे वैश्विक मूळ उत्पन्न होय.

वैश्विक मूळ उत्पन्न या योजनेमध्ये लोकांना ते पैसे घेण्यास पात्र आहेत कि नाही याचे कोणतेच दाखले द्यावयाची गरज नसते. यात एक गोष्ट लक्षात घ्यायला हवी कि वैश्विक मूळ उत्पन्न योजनेमध्ये प्रत्येक कुटुंबाला नाही तर प्रत्येक व्यक्तीला पैसे दिले जातात. पैसे देण्याची वेळ आणि तारीख ठरलेली असते.

या मध्ये एक भाग असा आहे कि प्रत्येक व्यक्तीला उत्पन्न हे पैश्याच्याच स्वरूपात प्रदान केले जाईल असे नाही तर ते अन्न किंवा एखाद्या सेवेच्या स्वरूपात देखील देऊ केले जाऊ शकते.

अशा प्रकारे देशाच्या प्रत्येक नागरिकाला त्याचं आर्थिक किंवा सामाजिक स्थितीची पर्वा न करता नियमित उत्पन्न प्रदान केले जाईल. या योजने अंतर्गत पात्र ठरण्यासाठी नागरिकांनी त्यांच्या बेरोजगारीची स्थिती किंवा सामाजिक आर्थिक ओळख दाखविण्याची गरज नसते, यात प्रत्येक व्यक्ती समान असते.

वैश्विक मूळ उत्पन्नामुळे सरकारसाठी याचा अर्थ असा होतो कि सरकारला कराच्या माध्यमातून मिळणाऱ्या प्राप्तीच्या खर्च करण्याच्या पद्धतीमध्ये आमूलाग्र बदल घडून येईल.

वर्तमान परिस्थितीत सरकारचे कर आणि ईतर प्राप्तीच्या स्रोतांमधून जे उत्पन्न कमविले ते विविध सेवा प्रदान करण्यासाठी किंवा कल्याणकारी अनुदाने प्रदान करताना खर्च होतात वैश्विक मूळ उत्पन्नाचा अर्थ सरकारसाठी असा होईल कि सेवा प्रदान करण्यापासून सरकार लांब राहील आणि त्या ऐवजी लोकांना त्या सेवांचा उपभोग घेण्यासाठी पैसे प्रदान करेल.

वैश्विक मूळ उत्पन्न - भारत -

भारतासाठी वैश्विक मूळ उत्पन्न हि संकल्पना लागू केल्यास त्याचे फायदे स्पष्ट आहेत, दारिद्र्य कमी करण्यामध्ये याची मदत होईल. गरीब लोकांच्या मूलभूत गरजा भागवल्या जातील आणि त्यांच्या हातात क्रयशक्ती येईल. भारतासारख्या देशात जेथे ३० टक्के पेक्षा जास्त जनता दारिद्र्यरेषेखाली राहते आणि जेथे मूलभूत सेवा जसे आरोग्य आणि शिक्षण अकार्यक्षम आहेत अशा देशामध्ये वैश्विक मूळ उत्पन्न योजना संपूर्ण देशभर कशी काम करेल हे सांगणे अवघड आहे. तसेच हि योजना जर राबवायची ठरवली तर एक महत्वाचा प्रश्न उभा राहतो आणि तो म्हणजे असा कि देशातील प्रत्येक व्यक्तीला पैसे देण्यासाठी एवढे पैसे येतील कोठून ? सरकारला हि योजना टिकवण्यासाठी दोनच मार्ग आहेत

१. खर्च कमी करण्यासाठी अनुदानामध्ये घट करायची.
२. कर वाढवायचे.

समजा सरकारने मूलभूत सेवांसाठीची अनुदाने कमी केली तर देशातील नागरिक मूलभूत सेवांना जसे आरोग्य, शिक्षण, ई. ना मुक्तील अनेक अर्थतज्ञानी असे निदर्शनास आणले कि या योजनेचा अवलंब करण्यासाठी करांमध्ये वाढ केली तर त्यामुळे चलन वाढ होईल आशा प्रकारे मूळ उत्पन्न म्हणून पैशाचे मूल्य कमी होईल कारण चलनवाढ झाल्यास लोक दिलेल्या पैश्यात कमी वस्तू आणि सेवा विकत घेऊ शकतात त्यामुळे भारतासारख्या देशामध्ये वैश्विक मूळ उत्पन्न योजना आणि अनुदाने यांची शिफारस केली जाते.

स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून गरिबी ७० टक्क्यावरून २०११-१२ मध्ये २२ टक्के पर्यंत आणून भारताने उल्लेखनीय प्रगती जरी केली असली तरी संपूर्ण गरिबी काढून टाकणे भारतासाठी अतिशय अवघड काम आहे आणि मोठे आव्हान आहे. हे पूर्वीच्या सर्व मार्क्सवादी, बाजारपेठेचे समर्थक, भौतिकवादी आणि वर्तुणूकवादी यापेक्षा महात्मा गांधींना अधिक चांगले आणि सखोल समजले होते. त्यांनी असा विचार केला कि हे मोठेपणा, अभ्येद्येता, स्वनिर्णय आणि स्वातंत्र्य, मानसिक आणि मानसशास्त्रीय निर्हेतुक याबद्दल देखील आहेत. नेहरूंनी असा उपदेश दिला होता कि जोपर्यंत दुःख अस्तित्वात आहे तो पर्यंत आपले काम संपणार नाही आणि हे स्वातंत्र्याच्या सत्तर वर्षांनी देखील लागू पडते.

आज गांधीजींचा दृष्टिकोन लक्षात घेण्यासाठी एक मूलगामी पर्याय स्वतः. समोर येतो आणि त्यामुळे भारतात आणि जगभरात धोरणांची जाणीव निर्माण झाली आणि ती म्हणजे वैश्विक मूळ उत्पन्न संक्षिप्त रूपात यूबीआय. यूबीआय चे तीन घटक आहेत ते म्हणजे सार्वत्रिकता (universality) बिनशर्त (unconditionality) अभिकरण (agency).

वैश्विक मूळ उत्पन्नाचे फायदे :

यूबीआय चे फायदे खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१. गरिबी कमी करणे -

यूबीआय मुळे जागतिक पातळीला गरिबी कमी केली जाऊ शकते आणि तसेच सामाजिक असमानता देखील कमी होऊ शकते आणि जे लोक त्यांच्या मूलभूत गरजांना मिळविण्यासाठी लढत आहेत त्यांची जीवनमानाचा गुणवत्ता सुधारली जाऊ शकते.

२. दुबळे सरकार :

अनेक लोकांनी असा युक्तिवाद केला कि यूबीआय आपली सामाजिक आधार प्रणालीला सुलभ करू शकते, नोकरशाहीच्या खर्चात कपात करू शकते आणि कल्याणाच्या विविध स्वरूपातील खर्च देखील कमी करू शकते.

३. आर्थिक वाढ :

ज्या अर्थव्यवस्थेत यूबीआय चा अवलंब केला गेला त्यात वैयक्तिक वित्त पुरवठ्यातील वाढीव आत्मविश्वास उपभोक्त्यांना आर्थिक वाढीसाठी अधिक खर्च करण्यासाठी प्रोत्साहित करू शकते. लोकांनी खर्च करण्याची क्षमता वाढवल्यावर कंपन्यांना देखील ते लाभदायी ठरेल.

४. तंत्र आणि स्वयंचलन :

अनेक दशकांपासून वेतन स्थिर आहेत जेणे करून तांत्रिक प्रगती होऊन देखील कर्मचार्यांना अपेक्षित लाभ मिळालेले नाहीत, तांत्रिक प्रगती जशी वाटते तसे स्व चलनामुळे लोकांना त्यांच्या नोकऱ्या

गमावण्याची भीती वाटते परंतु वस्तुंना फक्त एकत्र करण्याची गरज नसते त्यांना विकत घेतले जाण्याची गरज असते. अनेकांना असे वाटते कि हे यूबीआय मुळेच शक्य होऊ शकते.

५. लोकांना आवडणारे काम :

नोकऱ्यांच्या दृष्टिकोनातून एक महत्वाचा फायदा असा आहे कि लोकांना त्यांच्या मूल्यांशी आणि आदर्शांशी सुसंगत नसलेले काम करण्याची आवश्यकता राहणार नाही. जर लोकांना त्यांची बिलं भरण्यासाठी आर्थिक स्रोतांचा शोध घेण्याची गरज नसल्यामुळे त्यांच्यासाठी अर्थपूर्ण असलेल्या कामावर लक्ष केंद्रित करण्याची वेळ ते खर्च करू शकतात. कंपन्यांना सुद्धा त्यांच्या कर्मचार्यांना प्रदान करत असलेले मूल्य विधान वाढविणे सक्तीचे होईल, अर्थात लोक अनुभवत असलेला रोजगाराचा दर्जा ऊच्च पातळीला असेल.

६. वाढीव उपक्रमीत्व :

जर एखादी व्यक्ती तिचा स्वतःचा आणि तिच्या कुटुंबाचा मूलभूत खर्च प्राप्त करू शकते तर नवीन उपक्रमीत्व सुरू करण्यात कमी जोखीम असते जर ती व्यक्ती त्यात पूर्णपणे अयशस्वी झाली तर ती व्यक्ती पूर्णपणे खाली जात नाही, अधिक उपक्रमीत्व आणि लहान व्यवसाय यामुळे वैविध्यपूर्ण अर्थव्यवस्था निर्माण होते ज्यात मोठ्या व्यवसायांना संपूर्ण उद्योगात मत्केदार होण्यासाठी कमी संधी प्राप्त होतात.

वैश्विक मूळ उत्पन्नाचे तोटे:

१. खर्च -

यूबीआय चा अवलंब करणे सरकारसाठी खर्चिक आहे विशेषतः सुरुवातीला कारण नवीन देयके करण्यासाठी वर्तमान व्यवस्थेत बदल होतात जर अमेरिकेचे उदारहन घेतले तर त्यांच्या नागरिकांना दर साल १०००० देण्यासाठी दरसाल सरासरी तीन ट्रिलियन खर्च येईल आणि स्वित्झर्लंड मध्ये प्रस्तावित केलेल्या दरापेक्षा हे फारच कमी आहे.

२. कामासाठी उत्तेजन नाही -

काहीच न करण्याबद्दल काही तरी मिळणे हि कल्पनाच मुळात भयंकर आहे कारण यामुळे काही प्रमाणात लोकसंख्या रिकामी राहिल जे असे सूचित करते कि उच्च कार्यरत भांडवलशाहीचा अंत होईल. परंतु कोणतीही प्रस्तावित सामाजिक कल्याणकारी देणी त्याच्या सामान्य वादाला येऊन भेटते. जर खर्च वर्तमान पिढी वित्त पुरवठ्यापेक्षा गरज भागविल्यामुळे अधिक प्रोत्साहित होत असेल तर कदाचित हे ठाम मत लागू होण्यापूर्वीच अर्थहीन ठरते.

३. कर्जाचा प्रश्न सोडवला जात नाही. -

जॉन ऑलिव्हर यांच्या लास्ट वीक टुनाइट मध्ये कुशलतेने निदर्शनास आणल्या प्रमाणे अनेक लोकांना कर्ज या गंभीर समस्येला सामोरे जावे लागते . आणि सतत थोडे थोडे पैशाची येणी येत असल्यामुळे खूप मोठ्या कर्जात असलेल्या लोकांचे दुःख कमी होणार नाही . कानाच्या मते कर्ज गोळा करणारे अधिक आक्रमक होऊ शकतील जर त्यांना कळले कि एकाद्या व्यक्तीला लहान प्रमाणात जरी आले तरी स्थिर उत्पन्न आहे .

४. गरीब देश मागे पडतील -

ज्या देशामध्ये मूलभूत सेवा आणि पायाभूत सेवा प्रदान करण्यात देखील अडचणी आहेत त्या देशामध्ये या योजनेचा अवलंब करणे अशक्य आहे आणि गरीब देश मागे पडण्याचा फक्त एक मार्ग आहे . जे देश सध्या या योजनेचा विचार करत आहेत ते आता श्रीमंत आहेत आणि एक सांस्कृतिक आहेत अर्थात यूबीआय म्हणजे निव्वळ युरोप संस्कृती केंद्रित अभिजात वर्गाची एक नवीन मुद्रा असेल.

५. भ्रष्टाचार कमी होणार नाही -

यूबीआय चा अवलंब करण्यात असे गृहीत दाहरले जाते कि एका निपक्षपाती समाजात राहतो जिथे प्रत्येक व्यक्ती नियमांना बांधील आहे परंतु वेळोवेळी असे पाहावयास मिळाले आहे कि देशात भौतिक संपत्ती असणे म्हणजे लोकांना त्यापासून फायदा होतोच असे नाही . अनेक लोक असा वाद घालतात कि ही योजना भ्रष्टाचारासाठीचा एक नवीन मार्ग खुला करेल जो आपल्याला अजून आगाऊ दिसलेला नाही.

सारांश

थोडक्यात वैश्विक मूळ उत्पन्न म्हणजे देशातील प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या सामाजिक आर्थिक परिस्थितीचा विचार न करता नियमितपणे उत्पन्न मिळवून देणारी योजना होय.या योजने अंतर्गत प्रत्येक व्यक्तीला नियमितपणे पैशाच्या किंवा अन्य स्वरूपात उत्पन्न देऊ केले जाईल. यासाठीच कसलीच अट लागू नसते,व्यक्ती नोकरदार आहे कि बेरोजगार याचा विचार केला जात नाही. या योजनेचे अनेक लाभ आले तरी हि योजना अनेक तोटे समोर आणते जे विशेषतः गरीब देशांना योगनेची अमलबजावणी करण्यासाठी अशक्य आहे.

संदर्भग्रंथ :

- [1]. "Universal Basic Income: A Conversation With and Within the Mahatma" (PDF). 2016-2017 Economic Survey. Chapter 9: 172–212.

- [2]. Basic Income, also called Universal Basic Income (UBI), Citizen's Income (CI), Citizens Basic Income (CBI) (in the United Kingdom), Basic Income Guarantee (BIG) (in the United States and Canada),
- [3]. @tutor2uEconomics